

TERMINOLOGIA DE LA MEDICINA POPULAR CATALANA

Dídac PARELLADA

"Els encantaments són bons pels remeis,
i els remeis són bons pels encantaments".
(De la medicina egípcia)

A la major part d'històries de la medicina hi trobem alguns capítols que estudien la medicina primitiva, que encara cueja, potser cada dia menys, en l'abrandada civilització tècnica actual, impregnada o tenyida de conceptes científics.

El fet que encara cuegin fa convenient que el metge conegui i sàpiga què és el que volen dir algunes paraules d'un lèxic del qual no n'ha pas estudiat res en cap assignatura de la seva carrera. Però, a més, convé així mateix que entengui unes maneres de procedir en el passat, la virtut de les quals sols residien en la persuasió i la suggestió (cosa que ja ens fa comprendre que la seva possible eficàcia només era possible damunt del component psicològic de la malaltia, és a dir, de la personalitat malalta). Així resultava una arma terapèutica possiblement escaierit en aquells casos que presentaven una patologia psicossomàtica.

Això ens ha dut a presentar al Vè. Congrés d'Història de la Medicina Catalana algunes definicions del lèxic usual en aquest cas de la medicina supersticiosa, dita medicina popular o curanderisme.

Cal dir que tot això ha estat sempre una mena d'actuació paramèdica, o de medicina alternativa. L'autèntica medicina sempre ha emprat remeis -galènics o químics- acreditats en el seu moment, i ha fiat també en el sentit higiènic, considerat amb una gran amplitud. També n'ha empleat la medicina popular, especialment herbes. Però vegem ja la terminologia anunciada, especialment definida en els llibres de Joan Amades, i de Busquets i Molas.

ABRACADABRA: Paraula màgica que, escrita en un paper, era portada com amulet contra la febre i altres malalties. Generalment s'escrivia en la forma que adjuntem, que podia ésser llegida directament, diagonalment, o en forma esgraonada, cosa que semblava donar-li un major poder impressionant i suggestiu.

A B R A C A D A B R A
B R A C A D A B R A
R A C A D A B R A
A C A D A B R A
C A D A B R A
A D A B R A
D A B R A
A B R A
B R A
R A
A

ABRASAXAS: és, com l'anterior, un altre mot màgic, cabalístic, per a guarir malalties.

AMULET: objecte al qual és atribuïda supersticiosament una virtut preservadora.

Joan Amades explica que des de les civilitzacions més reculades es creu en la virtut meravellosa de determinades coses posseïdes de dons naturals especials, que atreuen determinades forces i n'esquiven d'altres, fent particips als seus posseïdors. En les civilitzacions modernes es troben, encara, restes d'aquestes creences que la crítica científica, naturalment, nega en absolut.

En el tipus d'objectes que ens ocupa són distingides dues varietats: el talismà i l'amulet; el primer porta sort i fortuna amb caràcter general, i el segon està posseït de virtuts meravelloses per a afers concrets i determinants. Però en el terreny de la pràctica, els seus límits es confonen, cosa per la qual el que comentem per l'amulet pot servir igualment pel talismà.

Qualsevol objecte pot ésser investit amb el poder que, naturalment, es basa tan sols en la garantia verbal del que afirma la pressumpta virtut de l'esmentada peça: pot ésser una medalla, o la cèlebre creu de Caravaca, la ferradura, o la prestigiosa pell de serp, o la cua de guineu -el què

es vulgui-. Abans havia també estat molt buscada la corda amb la qual s'havia penjat algun malfactor, robada d'alguna força. En fi, tot pot ésser considerat com a amulet, quan compta amb el convenciment dels qui se n'han de servir.

Moltes vegades, amulets i talismans, han d'ésser invocats per mitjà de determinades "oracions" supersticioses.

ANNACARDIUM: Substància terapèutica que AVICENNA recomanava en gairebé tots els processos neuro-psiquiàtrics (METTLER), i a la qual s'atribuïa el poder de restituir la memòria.

AVERANYS: = auguri, pronòstic.

Es un mal averany el trencar-se un mirall, p. ex., o el matar un gat, sentir udolar un gos de nit, encendre's el sutge de la xemeneia, o -en algunes cultures- esmentar o anomenar el mot "serp"; vessar oli, trabucar sal, etc. Des del punt de vista de la salut, es considerava que era un signe molt desfavorable el que, quan un estava malalt, sentís el crit del mussol.

Tots aquests auguris, que són com una maledicció, tenen determinades maniobres o procediments per a evitar les conseqüències que en podrien derivar -que no precisem, per no allargar aqueste pàgines-.

BRUIXA: dona que passa per tenir un poder sobrenatural o màgic, que li prové de tenir pacte amb el diable. A vegades la pressumpta bruixa pot ser persuadida a col·laborar a la curació d'alguna persona quina malaltia sia provocada per maniobres màgiques de gent enemiga.

BRUIXERIA: poder sobrenatural o màgic que se suposa tenen les bruixes i els bruixots; per això es parla de coses que s'esdevenen "per art de bruixeria".

BRUIXOT = bruixa, però masculí.

aquests pretesos "mags" (v.), podran abusar del seu poder en contra d'algun enemic, per encàrrec, i tan sols li caldrà apoderar-se de quelcom que li hagi pertangut, i comunicar-li un malefici o ferment de malaltia, perquè el seu amo sofreixi les pitjors penalitats, i fins i tot la mort. Bruixes i bruixots creuen, també, que poden dominar el destí.

CACODAEMON: un esperit diabòlic, al qual s'atribueixen trastorns diversos.

CATOPTROMÀNCIA (De "katoptron" = mirall + mància = endevinació): mena d'endevinament mitjançant un mirall.

CÀMPORA: substància apropiada als frenètics, pels seus bons efectes en la frenitis i en el deliri, emprada per WERLHOSIUS (Dict. Univers. de Méd. 1746) i que ja Paracels (1493-1541) havia emprat en grans dosis, fins a provocar convulsions tòxiques, convertint-se en precursor de Von MEDUNA, prop de mig mileni abans.

CONJUR: fórmula o expressió en virtut de la qual es conjura.

CONJURADOR: persona que conjura.

CONJURAMENT: acció de conjurar.

CONJURAR: constrènyer un esperit, o un diable, a aparèixer, o a obeir, per la invocació d'un nom sagrat, o per pràctiques màgiques. Així es parla de "conjurar els dimonis", "conjurar les ombres dels morts", o "conjurar els elements".

Aquests conjurs es podien fer tant per assolir un "coneixement diagnòstic" que permetés defensar-se del tipus de mal, com per a que el mateix conjurador intentés també exercir el seu poder en una "acció terapèutica" contra el mal que el posseïa.

Els conjurs tenen tècniques diverses, per regla general secretes. Però a vegades es fonamenten en oracions, i es conjura directament al mal, com si fos un "ens" real, objectiu, individual, semblantment a l'oració que resen a Girona per a guarir l'histerisme, que diu:

"Mare rodona, rodona,
de les nou branques que teniu
me'n dareu una.
"Histeri", entorna't'en al teu lloc destinat,
que Déu i la Santíssima Trinitat
han manat que l'"Histeri",
se me curi aviat".

CURANDERO = Medicinaire, Medeciner: Xarlatà que ven remeis, públicament o en secret, o que practica tractaments empírics o supersticiosos, o -sovint- un vulgar explo-

tador amb engany de malalts afanyosos de salut.

= Guérisseur, ciurmadore, Mounterbank, quack, Quacksalber, Kurpfuscher.

DIABLE, DIMONI: Símbol, imatge i representació del Mal, que sempre ha exercit un esfereïment en la imaginació humana, i que ha estat considerat com a capaç d'apoderar-se de la pròpia persona, o d'altres, i de posseir-les, fent-els-hi pensar, o obligant-les a actuar d'una manera tal, que ocasiona l'estranyesa, pavor i enemistat en les altres persones. Per això fa encara pocs segles, la comunitat recolzava la seva condemna.

El psiquiatre ha de pensar que, versemblantment, en la pràctica, hi ha una motivació psicopatològica que pot explicar tan estranyes conductes, que ell ha d'estudiar, descobrir i tractar, una vegada hagi arribat a la diagnosi pertinent.

= Demonio, diablo, diable, devil, Teufel, diavolo.

DORMIR COM A TERAPÈUTICA: Repetidament trobem expressada la importància del dormir en el tractament de les malalties mentals, des de les èpoques més reculades. CELS insistia en els beneficis que proporciona un bon son als malalts mentals. I SHAKESPEARE, en "El Rei Lear", mentalment malalt, fa que la Reina Cornèlia preguntí al metge què es pot fer per a guarir els privats de raó, contestant-li el metge: "-Senyora, hi ha remeis; el son és el pare nutrici de la naturalesa; allò que el rei necessita, és dormir". Així, CELS i SHAKESPEARE serien els precursors de la Narcosi Perllongada de KLAESI (publicada l'any 1922).

EIXARM: pràctica supersticiosa per a guarir malalties amb oracions i certs medicaments empírics.

= "Ensalmo".

Hi ha, també, eixarms malèfics, com el destinat a provocar mal de ventre en algun enemic, que diu així:

"Ventre bullit,
ventre fregit,
ventre cosit,
ventre podrit,
ventre ben recargolat;
que pot això passi ben aviat".

EMBRUIX = sortilegi. Quan algú es considera embruixat, pensa en la manera de "rompre l'embruix".

EMBRUIXADOR: persona o cosa que embruixa.

EMBRUIXAMENT: acció o efecte d'embruixar.

EMBRUIXAR: sotmetre a la influència d'un sortilegi.

ENAIGUAMENT: embruixament (per les "dones d'aigua" o "gojes", potser).

ENARTAR = encantar, encisar.

ENARTADOR: que enarta, que encanta = bruixot.

ENARTAMENT: acció o efecte d'enartar-se = encantament, encís.

ENCANT: Poder d'encantament.

ENCANTACIÓ = encantament.

ENCANTADOR = el qui fa encantaments : "l'encantador Merlí".

ENCANTAMENT = acció, o efecte, d'encantar o d'encantar-se : per obra d'encantament"; "rompre l'encantament"; "com per encantament".

ENCANTAR = obrar (sobre algú o alguna cosa) per virtut d'un poder ocult, arts màgiques, pronunciant certes fórmules: "la bruixa havia encantat el príncep"; "Orfeu encantava les pedres".

Sotmetre a una influència irresistible, fascinar, captivar: "encantar un serpent un ocell".

ENCÍS: acció o efecte d'encisar = embruix.

ENCISAR = embruixar, enartar, encantar. Per resoldre els seus mals efectes, hom procura "desencisar" o "desfer l'encís".

ÈL·LEBOR: Planta que, des de la més llunyana antiguitat, ha estat emprada en el tractament de les malalties mentals.

ENDEVINADOR: el que se suposa té poder per endevinar coses, sobretot les futures, però també les presents ocultes. Entre elles, la naturalesa de les malalties.

ENDEVINAR: conèixer per mitjans sobrenaturals o màgics, les coses futures o les ocultes.

ENDIMONIAR: introduir els dimonis en el cos (d'una persona, o d'una bestia).

ENDIMONIAT: posseït del dimoni.

EXORCISME: preguera, cerimònia, ordenada per l'Església, per a alliberar del dimoni els posseïts: "fer els exorcismes".

EXORCISTA: el qui té potestat per a exorcitzar.

EXORCITZAR: fer els exorcismes: "Exorcitzar el dimoni"; "Exorcitzar un posseït pel dimoni".

FADA: Ésser fantàstic que es representa sota la figura d'una dona dotada d'un poder sobrenatural -benèfic o malèfic- = Hada; Fée; Fairy; Fee, Zauberin, Nixe; Fata.

FADAR: Exercir una fada el seu poder sobre algú -en bé o en mal-.

FADAMENT: Acció de fadar.

FASCINACIÓ: acció de fascinar. Poder malèfic de la mirada = ullprendre, malmirar.

FASCINADOR = que fascina.

FASCINAR = Captivar irresistiblement (algú) amb la mirada, amb algun atractiu poderós, amb el seu prestigi.

(CAPTIVAR = agafar o retenir captiu; adquirir o tenir un fort ascendent sobre un altre, especialment per algun atractiu: "Cleopatra captivà Antoni").

FETILLAR = Sotmetre (algú o alguna cosa) a la influència d'un malefici, d'un sortilegi.

FETILLER = El qui se suposa que tenia el poder de fetillar.

FETILLERIA = art de fetillar, sortilegi.

FILTRE: beuratge màgic, especialment el que se suposava que inspirava l'amor.

GOJA = Fada.

GOETIA: nom llatí que es refereix a una mena de màgia diabòlica, en la qual s'invoquen els dimonis, des del costat d'una tomba, per a produir malefícis.

HERBA QUEIXALERA = Hyosciamus, beleño, jusquiam. Medicació clàssica per les persones afectades de trastorns mentals.

LOUTROTÈRÀPIA : tractament per mitjà de banys.

MAG: Coneixedor de la màgia, quins poders pot exercir.

MÀGIA = ciència oculta, que ensenya a fer coses extraordinàries; quan es considera un art supersticiós. Mitjançer hom creu que poden fer-se, amb l'ajuda del dimoni, coses meravelloses, es parla de "màgia negra".

MÀGIA = Mag.

MÀGIC = que pertany a la màgia.

MALDONAT = Malefici destinat a provocar malalties a persones enemistades, catàstrofes econòmiques, cavilacions, afliccions, desassossec, i fins la mort. Es considera un acte típic de bruixeria. Tanmateix, pot ser l'efecte d'algun curandero que ho ha suggerit, o convé també pensar en la possibilitat d'un deliri de perjudici.

MALEFICI = Entenem per malefici -diu VIOLANT- tota mena de pràctiques o fórmules que es facin amb l'intent de fer mal i perjudicar. Precisant que el sentit de la paraula queda indicat pels termes que la formen, composta del verb fer i del substantiu mal".

Els malefícis es pretenen provocar de moltes maneres diferents. El sistema més conegut és el de travessar amb agulles una figureta de cera en la qual es representa l'enemic que es vol emmalaltir o fer morir. Però s'ha pretès maleficar d'altres maneres. Joan AMADES ens fa conèixer que, segons diuen, hom pot fer tornar tísica una persona agafant un bocí de carn de bou, crivellant-lo ben bé amb nombroses agulles clavades fins al cap i ruixar-lo abundantment amb sang de colomí acabat de matar...; aquesta pràctica cal que sigui feta al punt de les dotze de la nit... (!).

MALMIRAR = ullprendre. Ens recorda VIOLANT que la creença en el poder malèfic de la mirada és universal; i que els italians en diuen "jettare", i anomenen "jettatore", els bruixos hàbils a facinar. En castellà se'n diu "mal de ojo".

MANAIRONS : segons CORACHÁN, a la Seu d'Urgell, tenir els manairons vol dir tenir un mal produït pels manairons, que són uns mals esperits que la gent creu que surten de les caixes on estan tancats.

NIGROMÀNCIA = art d'endevinar l'esdevenidor invocant els morts i consultant-los (la paraula ve de "necromància").

OLI DE ROSES: Des de RHAZES (865-925), es recomanava en malalts afectats de frenitis, i en general, en totes les malalties mentals.

ORACIÓ = Prec, súplica, deprecació, que es fa a Déu o als sants; elevació de la ment a Déu per exaltar-lo o demanar-li mercès. En el camp de la medicina popular, es converteix sovint en superstició, explotada per alguns anomenats oracioners.

Entre les oracions col·lectives populars, cal posar-hi els "Goigs".

ORACIONER = el qui es dedica a guarir certs mals dient determinades oracions. Alguns d'ells van resant oracions de porta en porta. Ara em penso que, a Catalunya, ja no en queda pràcticament cap.

Reprodueixo ací una llarga oració que BUSQUETS i MOLAS ens facilita, destinada a guarir el mal donat, els mals esperits, l'embruixament, endimoniament, etc.:

Mal pres, mal dat,
pels ulls entrat i al cos ficat
en el cor ben arrelat
i en les entranyes arrapat.
Mal donat, qui t'ha donat?
- Un cristià mal confessat.
- Que se'n vagi a confessar
amb Jesús crucificat;
que li digui el seu pecat;
Jesús el perdonarà,
per la sang que va 'ramar;
quan el pecat serà perdonat,
el mal donat serà curat.
Que així sia ben aviat,
tal com Jesús és nat,

Jesús es mort,
Jesús és ressuscitat.
A honra i glòria
de la Santíssima Trinitat.
Mal donat, mal ignorat,
així quedis mort i escanyat;
torna-te'n a la casa d'on t'han portat;
rosega el cor del que t'ha donat.
Que tot això sia tan veritat
com Jesús en creu va ser clavat,
i com les tres persones
de la Santíssima Trinitat.
Mal donat, mal portat,
mal llençat, mal replegat,
que has passat per la mar
i no t'has ofegat,
que has passat pel foc
i no t'has cremat,
que has passat per l'infern
i no t'has endimoniat,
sies ara ben aviat tret i llençat.
Passaràs per la mar
i quedaràs ofegat,
passaràs pel foc
i quedaràs cremat,
passaràs per l'infern
i quedaràs endimoniat.
Tot això és tan veritat,
com Jesús va morir crucificat.
Que fugi aquest mal ben aviat
a honra i glòria
de la Santíssima Trinitat.
Jesús i sant Pere
van per un camí;
encontren un mal veí:
- On vas, mal veí?
- A donar mal a en...
- Mal veí, no ho facis pas,
que goig ni glòria no te'n veuràs,
que el mal que tus vols donar
no podrà viure ni arrelar
ni serveix per fer consecrar.

Mal veí, ves el que fas,
que el mal que tens a les mans
no serveix per matar infants,
contra tu se't tornarà,
els budells et rosegara,
el cor et podrirà,
la melsa t'assecarà
i sense consciència et matarà.
Mal veí, vés al fons del mar,
llença allí el mal que tens,
que a ningú no pugui fer patir,
ni sofrir, ni fer morir;
fes tot això ben aviat
a honra i glòria
de la Santíssima Trinitat.
Per Déu omnipotent,
quedi en... aviat curat
del mal donat, si convé,
tant si és enyorament com migrament,
en tal que quedi bé. Amén.

PANACEA: Preparacions medicionals de suposats efectes curatius en moltes malalties.

PRESAGI = senyal que anuncia un esdeveniment futur; pronòstic tret d'aquest senyal; auguri, averany.

QUIROMÀNCIA (de "keir" = mà + "manteia" = endevinament): art d'endevinat el pronòstic mitjançant la inspecció de la mà.

QUINESITERÀPIA: Tractament pel moviment (gimnàstica, mecanoteràpia, cinesiteràpia).

QUIROPRÀCTICA: Mètode de tractament que consisteix a palpar la comuna vertebral i exercir presió damunt els nervis que surten pels forats intervertebrals, amb la intenció d'assolir una influència, per mitjà d'ells, damunt la resta del cos.

REMEI: tot el que guareix o alleuja les molèsties.

SALUDADOR = El qui, amb l'alè, la saliva, xuclant la ferida, dient certes paraules, etc. pretén guarir o prevenir els efectes de malalties, que procura encarrilar per mitjans més saludables -per això es diu "saludador".

SELENOPLÈXIA: afecció atribuïda a la influència de la lluna.

SENYADOR (fem. senyadora) = santiguador, guérisseur. Aplicat a la persona que pretén guarir amb oracions tot senyant al malalt (CORACHÁN).

Esteve BUSQUETS I MOLAS, en el seu interessant llibre titulat "Oracions, eixarms i sortilegis" (editat l'any 1985), presenta molts exemples d'"oracions" recollides per curar de moltes malalties. Una d'elles és la denominada "enaiguament" o també "ull pres" -qué és com un mal donat, en el qual l'embruixat s'enflaquiria i es tornaria malaltís- BUSQUETS I MOLAS ens explica que segons l'opinió supersticiosa hi va bé un remei que s'ha de fer un cop al dia durant una novena, que consisteix en fer tantes creus com s'indica a l'oració, al cantó esquerre del front de la barba i del nas, i a la punta de l'orella, sempre de dalt a baix, i d'esquerra a dreta, mentre es resa:

"Tres són que t'han ullprès, (+)
tres són que et curaran, (+)
tres, Pare, Fill i Esperit Sant. (+)
Si t'han ullprès/a al dematí,
valga'm Déu i Sant Martí. (+)
Si t'han ullprès al migdia,
valga'm Déu i la Verge Maria. (+)
Si t'han ullprès/a al vespre,
valga'm Déu i Sant Silvestre. (+)
Les tres persones de la Santíssima Trinitat (+)
et curin d'aquesta enfermetat".

Com aquesta, en l'esmentat llibre n'hi ha una colla, d'altres oracions fetes per senyadors i d'altres guaridors, i són un respectable conjunt que aporten a la medicina arcaica un valuós present que complementa la possibilitat d'una medicina popular, i de l'aspecte irracional que, sota d'altres fórmules més modernes, encara manté.

SORTILEGI = Emprament d'un poder atribuït a un pacte amb els mals esperits, especialment en l'endevinació, però també en la provocació de malalties.

SORTILLER = el qui practica sortilegis.

SUPERSTICIÓ = excessiva reverència o por per les coses desconegudes o misterioses; creença estranya a la fe religiosa i contrària a la raó.

TALISMÀ: Pedra, anell, etc., al qual s'atribueix una virtut sobrenatural.

ULLPRENDRE = malmirar.

(El doctor Manuel GURRÍA AIZPÚN, que durant molts d'anys fou metge de Secció a l'Hospital Psiquiàtric Femení de Sant Boi de Llobregat, en un treball titulat "Microfòbia" estudiava precisament la preocupació d'alguns malalts que tenen por d'ésser "mirats"...).

VAMPIRISME: Classe de Daemonomania, segons De SAUVAGES (segle XVIII), quins afectats ataquen els vius i a vegades devoren els morts.

VAPORS: nom vulgar donat a les molèsties histèriques i hipochondriaques (que WHYTT i CULLEN (segle XVIII) incorporaren a la nomenclatura mèdica). El nom derivava de pensar, els antics, que de la matriu i dels hipocondris en sortien unes emanacions que s'elevaven fins el cervell. Per cert que el primer dels dos autors citats en feu una descripció extraordinària, probablement perquè ell en patia, i l'autodescripció l'ajudava a entendre la malaltia dels malalts, i a entendre's millor ell mateix.

XOCOLATA: De SAUVAGES estava convençut que la xocolata estava indicada en els casos d'amnèsia (v. també "annacardium")

ZOANTROPIA: transtorn mental en el qual el malalt es sent transformat en un animal, i actua segons la idea que ell té de la conducta que adopta l'animal esmentat - que pot ésser un gos, un gat, un llop, un cavall, etc.-

RESUM

En aquesta comunicació es posa de relleu la importància històrica de la medicina popular o supersticiosa a Catalunya, i es recull un bon nombre de termes lexicogràfics útils per el seu coneixement, especialment extrets dels llibres de Joan AMADES, Esteve BUSQUETS i MOLAS, i Ramon VIOLANT i SIMORRA.

SUMMARY

It is emphasised the historic importance of the superstitions on popular medicine. A big number of lexicographics terms, coming from the books of Joan Amades, Esteve Busquets i Molas and Ramon Violant i Simorra are apported.